

İslam Hukuku'nda İnsan Hakları

Giriş

İnsan hakları, çağımızın en çok tartışılan ve üzerine fikir üretilen kavramlarından birisidir. Bu kavram, bugün uluslararası sözleşmelerin, anayasal sistemlerin ve kamu söylemlerinin merkezinde yer almaktadır. Günümüz insan hakları söylemi, genellikle 1789 Fransız İhtilali veya 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile başlatılan seküler bir kronolojiye hapsedilmektedir; ancak insan haklarının temeli modern dönemde ortaya çıkan bir düşünce olmadığı gibi bu kavram da modern hukukun bir ürünü değildir. İnsan hakları kavramının bir terim olarak doğuşu ve önem kazanması, Batı dünyasında yaklaşık iki yüzyıllık bir geçmişe sahipken, İslam medeniyetinde bunun kökleri asırlar öncesinde vahiyle belirlenen temel ilkelere dayanmaktadır.

Yaratılış itibarıyla taşıdığı değeri merkeze alan, insanı hak ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak kabul eden her medeniyet kendi içerisinde bir hak anlayışı geliştirmiştir. İnsanı "Allah'ın yeryüzündeki halifesi"¹ olarak gören ve bu düşünceyi ontolojik bir temele dayandıran İslam, hak kavramını yalnız dünyevî değil, aynı zamanda uhrevî bir sorumluluk alanına yerleştirir. Zira İslam hukukunda insanın hakları, sadece hukukun değil, aynı zamanda tevhid inancının bir yansımasıdır.

İslam hukuk sistemi, insanı hak sahibi bir özne olarak kabul ederken, onun sahip olduğu bu hakları ilahî irade tarafından belirlenmiş sınırlar içinde korur. İslam düşüncesinde insan hakları, doğrudan Allah tarafından insana bahşedilen ve dolayısıyla kaynağı itibarıyla ilahi bir temele dayanması bakımından kutsallık kazanan vazgeçilmez değerlerdir. Bu açıdan bakıldığında insan hakları, Batı'daki seküler insan merkezli söylemden farklı olarak "kul hakkı" bilinciyle temellendirilmiştir.

1. İnsanın Değeri: Yaratılıştaki Eşitlik

Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği üzere insan, "*ahsen-i takvîm*" üzere yaratılmış², kendisine "Allah'ın ruhundan üflenmiş"³ ve şerefli kılınmıştır.⁴ Bu şeref ve yaratılış onuru, bütün insanlara aittir; insanın etnik kökeni, dili, ırkı, cinsiyeti veya statüsüne göre değişmez.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, kamilyelek@klu.edu.tr

¹ Bakara, 2/30.

² Tîn, 95/4.

³ Secde, 32/9.

⁴ İsrâ, 17/70.

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'deki ilgili âyetler⁵, insanoğlunun yaratılıştaki birliğini ve eşitliğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu yönüyle İslam, *eşref-i mahlûkât* olarak yaratılan insanın doğuştan sahip olduğu değerlerin/haysiyetin korunmasını ilahî bir vazife olarak kabul eder.

İslam hukukunda insan hakları, bireyin statüsünden veya inancından bağımsız olarak adâlet ve eşitlik üzerine bina edilmiştir, bütün hak anlayışının merkezinde de bu iki ilke yer almaktadır. İslâm'ın adâlet anlayışı, tüm insanların yaratılıştaki eşit olduğu inancına dayanır. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de emânetlerin ehline verilmesini ve insanlar arasında adâletle hükmedilmesini emrederek yöneticiden yargıca, fertten topluma kadar tüm alanlarda adâletin tesis edilmesi gerektiğine işaret eder.⁶ Hz. Peygamber (s.a.v), tarağın dişleri gibi insanların eşit olduğunu ifade ederek üstünlüğün ancak takva ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.⁷ Bu evrensel yaklaşım, toplumsal hiyerarşiyi veya ekonomik gücü bir üstünlük vesilesi olarak görmez; aksine her bireyi hukuk önünde eşit kabul eder. İslam hukukunda hak sahibi olmanın yegâne şartı, "*âdemiyet*", yani insan olmaktır. *Âdemiyet teorisi* olarak da ifade edilen bu yaklaşım, tüm insanların doğuştan eşit temel haklara sahip olduğunu ve yaratılıştan gelen bu hakların dokunulmaz olduğunu savunur.⁸ İnsanın doğuştan gelen bu dokunulmazlığı (ismet-i asliyye), Allah tarafından kendisine bahşedilen ilahi bir emânet olarak kabul edilir.

Klasik fıkıh literatüründe "*hurmetü'l-insân*" kavramıyla karşılık bulan bu anlayış, insanın dokunulmazlığını ve temel haklarının güvence altına alınmasını ifade eder. İslâm hukukunun temel gayesi, insanların maslahatını korumaktır. Nitekim İslam hukukçuları canın, malın, aklın, neslin ve dinin muhafazasını, hukukun korumayı hedeflediği beş temel esas (*zarûrât-ı hamse* veya *el-usûlü'l-hamse*) olarak kabul etmiştir. Cüveynî (ö. 478/1085) tarafından ortaya konulan ve Gazzâlî tarafından sistemleştirilen bu beş temel esas, şeriâtın tüm maksatlarının (*makâsidü's-şerîa*) özünü, ana gayesini teşkil eder.⁹ Bu beş temel değer korunmasını esas alan *maslahat teorisi*, sadece Müslümanlar için değil, İslam toplumunda yaşayan bütün insanlar için dokunulmaz bir haktır.

2. Hak, Görev ve Sorumluluk Dengesi

Modern hukuk anlayışı ile İslam hukuku arasındaki temel farklardan biri de "hak" kavramının ele alınış biçiminde kendini gösterir. Modern hukukta "hak" kavramı, çoğu zaman bireysel özgürlükler üzerinden tanımlanırken; İslam hukukunda hak ve özgürlük, sorumluluktan bağımsız değildir, görev ile birlikte düşünülür ve ayrılmaz bir bütün olarak görülür. Zira bir insanın sahip olduğu hak, bir başkasının yerine getirmekle yükümlü olduğu görevi temsil eder. Söz gelimi, kadının hakkı kocası için, çocuğun hakkı

⁵ Nisa, 4/1; Hucurât, 49/13.

⁶ Nisâ, 4/58.

⁷ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/411.

⁸ Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edilleti fî usûli'l-fikh*, ed. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 417; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/334; Yunus Ak, *İslam Hukuk Tarihinde İnsan Hakları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024), 147.

⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-Usul*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 2/417.

ebeveynleri için bir görevdir. Bu sebeple, İslam hukukunda haklar yerine daha ziyade görev ve sorumluluklar üzerinde durulmuştur.

Hak kelimesi, Arapça'da hem doğru olan hem de üzerine düşen görev anlamlarını taşır. Bu çift anlam, modern hukuk dilinde pek rastlanmayan bir dengeyi ifade eder. İslam'a göre insanın hakları, Allah'ın koyduğu sınırlar içinde meşruiyet kazanır. İnsan, hem Allah'a hem de topluma karşı sorumluluk taşır. Bu sebeple Kur'an, hürriyet kavramını "emânet" ve "adâlet" ilkeleriyle birlikte zikreder.¹⁰

İslam hukukunda insanın mülkiyet hakkı açıklanırken kendi mülkündeki tasarrufunun meşru ve mubah bir hak olduğu, sahip olduğu bu hak sebebiyle mülkünde dilediği gibi tasarruf edebileceğini, ancak bu hakkın başkasına zarar vermeme şartıyla kayıtlı olduğu, aksi takdirde kişinin eylemlerinin yol açtığı zararların tazmin edileceği ifade edilmektedir.¹¹ Söz konusu yaklaşım, hakların kutsallığını değil, onların ancak meşrû sınırlar içinde kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla İslam hukuku, insan haklarını sınırsız-mutlak bir özgürlük alanı olarak değil, adâlet ve sorumluluk çerçevesinde değerlendirmektedir.

3. Can ve Mal Güvencesi

Nefsin korunması (can emniyeti), İslam hukukunda tüm hakların temelini oluşturur; yaşama hakkı sadece temel bir hak değil, ihlal edilemez ilahî bir emânet ve hukuk sisteminin mutlak dokunulmaz kabul ettiği ilk değerdir. Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere, haksız yere bir cana kıymak, tüm insanlığı öldürmekle eşdeğer görülmüştür.¹² Söz konusu âyet, insan hayatının evrensel bir değer olarak kabul edildiğini ve bunun ilahi bir emânet olduğunu ifade etmektedir. Bu ilke, sadece Müslümanların değil, bütün insanların hayatını korumaya yöneliktir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "*Kim zimmet ehline (gayrimüslim) zulmederse kıyamet günü ben onun hasmıyım*"¹³ şeklindeki sözü de İslam hukukunda can güvenliğinin bu evrensel karakterini göstermektedir.

Mal güvenliği için de aynı durum söz konusudur. İslam hukukunda malın dokunulmazlığı esastır. İster Müslüman ister gayrimüslim olsun fark etmez, hiç kimse rızası olmadan diğerinin malına el uzatamaz, mülkünde izinsiz tasarrufta bulunamaz, zarara yol açan hukuka aykırı bir eylemde bulunursa meydana gelen zararı da tazmin eder.¹⁴

¹⁰ Nisâ, 4/58.

¹¹ Zeylâî, Osman b. Ali, *Tebyînül-hakâik fi Şerhi Kenzi'd-dekâik*, (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1313), 4/196; İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin es-Sivâsî, *Fethu'l-kadîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 7/321-322, 326; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim, *Bahrü'r-râik şerhü Kenzi'd-Dekâik*, (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 7/33; Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr ve câmi'i'l-bihâr*, thk. Abdülmun'im Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/477; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1412), 5/237, 448.

¹² Mâide, 5/32.

¹³ Ebû Dâvûd, Harâc, 31-33.

¹⁴ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 7/168; Ali el-Haffîf, *ed-Damân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, (Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 2000), 53; Vehbe Zühaylî, *Nazariyyetü'd-damân*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1998), 58-59.

4. Din, Vicdan ve Fikir Özgürlüğü

İslam hukukunun insan haklarına önemli katkılarından biri de din ve vicdan özgürlüğü konusundadır. Bireyler dilediği inancı seçme ve yaşama hakkına sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan “*Dinde zorlama yoktur*”¹⁵ meâlindeki âyet, inanç özgürlüğünün önemini ve esasını teşkil eder. Bu âyet, İslam’a girişi zorunlu kılmadığı gibi, iman beyanının da özgür irâdeyle yapılmasını şart koşar. Nitekim İslam âlimleri, ikrah (tehdit-zorlama) altında yapılan iman ikrarının ve hukuki beyanların geçerli olmayacağını ve hiçbir sonuç doğurmayacağını açıkça ifade etmişlerdir. Bu sebeple, İslam hukuku, din ve vicdan özgürlüğünü her türlü tehdit ve baskının karşısına yerleştirir. Bu durumun en somut örneği olan *Medine Vesikası*, toplumdaki farklı dinlere mensup olan kişilerin haklarını güvence altına almıştır. Bu vesika, 20. yüzyılın İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nden yüzyıllar önce dinî çoğulculuğu hukukî düzleme taşımıştır.

Fikir ve ifade özgürlüğü de İslam geleneğinde “*emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker*” ilkesiyle güvence altına alınmıştır. Bu ilke, toplumda düşüncenin susturulmasını değil, çirkin olan şeylerin engellenmesini, doğru olanın da açıkça ifade edilmesini teşvik eder.

Sonuç

İslâm hukukunda insan hakları, insanın sadece dünyevi varlığını değil, ruhani ve ahlaki gelişimini de kapsayan bütüncül bir vizyona sahiptir. Bugün “insan hakları” denildiğinde çoğu zaman akla seküler bir hukuk dili gelse de İslam’ın hukuk sisteminde bu haklar, Allah tarafından kullara bahşedilen kutsal bir emânet olarak görülür. Bu durum, hakların korunmasını hukuki bir görev olmanın da ötesinde dinî ve vicdânî bir sorumluluk haline getirir.

İslâm’ın adâlet, merhamet ve eşitlik üzerine kurulu bu mirası, sadece Müslümanlar için değil, tüm insanlık için evrensel bir değer ifade etmektedir. Âdemiyyet vasfı üzerinden şekillenen bu yaklaşım; *zarurât-ı hamse* olarak ifade edilen beş temel esasın korunmasını, her türlü etnik ve sosyal statüden bağımsız olarak dokunulmaz kılmıştır.

Modern hukukta haklar, daha ziyade bireysel birer talep olarak öne çıkarken; İslam medeniyetinde kul hakkı bilinciyle ahlakî birer ödev olarak temellendirilmiştir. Bu yönüyle İslam; insan haklarının kaynağını ilahi iradeye dayandırması ve haklar ile görev/sorumluluklar arasında bir denge kurması bakımından özgün bir model sunmaktadır. Dolayısıyla, İslam’ın insan hakları tasavvuru, tarihsel bir döneme hapsedilemeyecek kadar köklü, kaynağı itibariyle mukaddes, uygulama alanı itibariyle de insan onurunu merkeze alan ve onu her şeyin üstünde tutan bir bakış açısına sahiptir.

¹⁵ Bakara, 2/256.